

УДК 347.513

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

FEATURES OF THE CIVIL LAW REGULATING THE OBLIGATIONS OF REPARATION

Коваленко І.А.,

*здобувач кафедри цивільного права і процесу,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права і психології
Національної академії внутрішніх справ*

Розглянуто загальні положення цивільно-правової відповідальності та особливості регулювання зобов'язань із відшкодування шкоди, визначено специфіку суб'єктного складу. Обґрунтовано пропозиції щодо удосконалення законодавства у зазначеній сфері. В ході написання даної статті були використані доробки таких відомих цивілістів, як Г.К. Матвеев, О.О. Красавчиков, М.С. Малєїн, Д.В. Боброва та сучасних науковців: І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка, С.Д. Русу, М.Д. Єгоров та ін.

Ключові слова: цивільна правоздатність, недієздатність, делікт, відшкодування шкоди, фізична особа, цивільно-правова відповідальність.

Рассмотрены общие положения гражданско-правовой ответственности и особенности регулирования обязательств по возмещению вреда, определена специфика субъектного состава. Обоснованы предложения по совершенствованию законодательства в указанной сфере. В ходе написания данной статьи были использованы работы таких известных цивилистов, как Г.К. Матвеев, О.О. Красавчиков, М.С. Малєин, Д.В. Боброва и современных ученых: И.А. Бирюков, Ю.О. Заика, С.Д. Русу, М.Д. Егоров и др.

Ключевые слова: гражданская правоспособность, недееспособность, деликт, возмещение ущерба, физическое лицо, гражданско-правовая ответственность.

The general provisions of civil liability and features of the regulation of the obligations for damages, specific features of the subject composition. Suggestions on improvement of legislation in this field. During the writing of this paper were used handling such famous jurist as H.K. Matvyeyev, O.O. Krasavchykov, M.S. Malein, D.V. Bobrova and modern scholars: I.A. Biryukov, Yu.O. Zaika, S.D. Rusu, M.D. Yehorov et al.

Key words: civil legal capacity, incompetence, responsibility, damage to the person, physical person, civil liability.

Одним із видів недоговірних зобов'язань є зобов'язання з відшкодування шкоди. Згідно зі ст. 1166 ЦК України, вони виникають внаслідок неправомірного порушення особистих немайнових, а також майнових прав фізичної або юридичної особи, та спрямовані на забезпечення найбільш повного поновлення порушених прав за рахунок заподіювача шкоди. Визначаючи загальні положення щодо недоговірної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності, в юридичній літературі з цивільно-

го права підкреслюється, що шкода може завдаватися шляхом порушення як особистих, так і майнових прав потерпілого, але незалежно від того, які права порушені, зазначені обов'язки мають завжди майновий характер; по-друге, ці зобов'язання виникають внаслідок порушення абсолютних прав потерпілого, до яких належать особисті немайнові права (право на життя, здоров'я, особисту недоторканість тощо) або майнові права (права власника, носія інших речових прав, права законного володільця); по-третє, зазначені зобов'язання є недоговірними, оскільки порушують не умови договору, а права, передбачені законом; по-четверте, метою цих зобов'язань є відшкодування шкоди в повному обсязі особою, яка її завдала, або іншою особою, яка на підставі закону зобов'язана таку шкоду відшкодувати; по-п'яте, хоча наслідком шкоди є порушення абсолютних прав потерпілого, саме зобов'язання з відшкодування шкоди має відносний характер, оскільки виникає між конкретно визначеними особами – кредитором і боржником [1, с. 422].

Одними з перших дослідників інституту зобов'язань із відшкодування шкоди були Б.С. Антимонов, О.О. Красавчиков, А.М. Белякова. Їхні праці, не дивлячись на те, що написані більш ніж чверть століття тому, залишаються основним підґрунтям для науковців та практиків при вирішенні питань про відшкодування завданої шкоди. Деяко пізніше дослідження даного інституту проводили М.С. Малєїн, Д.В. Боброва, К.К. Яічков, К.А. Флейшиц, О.С.Йоффе, Г.К.Матвеев, В.В. Глянцев, С.Є. Донцов, К.Б. Ярошенко, П.Р. Стависький, Я.М. Шевченко, Є.О. Харитоновна, А.М. Савицька та ін. Однак питання про поняття зобов'язань із відшкодування шкоди до цього часу залишаються суперечливими, і потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Метою даної наукової розвідки є з'ясування юридичної природи та характерних особливостей зобов'язань із відшкодування шкоди, а також визначення місця та значення недоговірної (деліктної) відповідальності в структурі цивільно-правової відповідальності.

Як уже згадувалось, питання про поняття та особливості зобов'язань із відшкодування шкоди в теорії цивільного права приділено значної уваги. Це обумовлено тим, що одним із завдань цивільного законодавства є захист суб'єктивних прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб як учасників цивільних правовідносин. Тому правильне визначення змісту та структури зобов'язань із відшкодування шкоди має велике практичне значення для реалізації правових норм щодо відшкодування шкоди.

Беззаперечною уявляється точка зору Г.К. Матвеева, який відзначає, що особливостями зобов'язань із відшкодування шкоди є те, що сторони пов'язані між собою правами та обов'язками лише з моменту завдання шкоди [2, с. 38-39].

Однією з характерних ознак зобов'язань із відшкодування шкоди О.О. Красавчиков називає те, що за своєю економічною сутністю вони є правовою формою відносин для перерозподілу матеріальних

благ, інакше кажучи заподіювач шкоди безеквівалентно відшкодовує завдану його діями шкоду. Тут немає зустрічного позову з боку потерпілого. Другою характерною ознакою є, що за своєю юридичною природою вони є юридичною формою реалізації цивільно-правової відповідальності, до якої притягується заподіювач шкоди, згідно з нормами закону. Третьою ознакою автор називає те, що основною функцією даних зобов'язань є те, що вони мають на меті відновлення стану потерпілого, який був до факту завдання шкоди. Четверта особливість зобов'язань з відшкодування шкоди полягає у тому, що вони не здійснюють безпосереднього впливу на особу порушника. П'ята ознака зводиться науковцем до того, що підстави виникнення зобов'язань є доволі своєрідними, оскільки вони виникають за наявності передбачених законом умов і у будь-якому випадку лише тоді, коли шкоду завдано протиправними діями. І, нарешті, шостою ознакою автор називає те, що відшкодування може полягати у відшкодуванні шкоди в натурі або в повному відшкодуванні завданих збитків [3, с. 323-324]. В цілому погоджуючись із такою характеристикою недоговірних (деліктних) зобов'язань, хочемо звернути увагу на те, що нині в якості однієї із функцій цивільно-правової відповідальності визначено превентивну функцію, і багатьма дослідженнями доведено, що притягнення осіб до відповідальності за завдану шкоду впливає безпосередньо і на осіб, які цю шкоду завдали, оскільки вони не відчувають негативних наслідків своєї неправомірної (а іноді і правомірної) поведінки, а також і на інших осіб, які під загрозою притягнення до відповідальності є більш уважними та свідомими до здійснення своїх цивільних прав та виконання обов'язків.

Теоретично обґрунтованою і такою, що відповідає тенденціям сучасної цивілістики, є характеристика зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, приведена Д.В. Бобровою. Зокрема, вона підкреслювала, що юридичними фактами, на підставі яких виникає зобов'язання, є порушення абсолютного пасивного обов'язку і тим самим – абсолютного права. Тобто порушення абсолютних правовідносин шляхом вчинення протиправного і, як правило, винного діяння; обов'язок заподіювача – це його новий обов'язок, який покладається на нього законом замість порушеного ним абсолютного обов'язку пасивного типу в абсолютних правовідносинах; заподіювач шкоди зобов'язаний відшкодувати завдану шкоду шляхом відшкодування її в натурі або відшкодувати завдані збитки; обов'язок заподіювача спрямований на поновлення абсолютного порушеного права, а якщо це неможливо – на відшкодування завданих збитків; суб'єктний склад зобов'язання визначається наступним чином: якщо уповноважена особа в ньому збігається з уповноваженою особою в абсолютних правовідносинах, тобто з носієм абсолютного права щодо зобов'язаної особи, то нею стає будь-яка зобов'язана особа в абсолютних правовідносинах, яка порушила абсолютне право [4, с. 805-807].

На думку М.Д. Єгорова, для зобов'язань із відшкодування шкоди характерними є такі положення. По-перше, їх дія поширюється як на майнові, так і на особисті немайнові відносини, незважаючи на те, що відшкодування шкоди має майновий характер; по-друге, виникають внаслідок порушення абсолютних прав; по-третє, мають недоговірний характер; по-четверте, у випадках, передбачених законом, обов'язок відшкодувати шкоду може бути покладений не лише на заподіювача шкоди, але й на інших осіб [5, с. 495].

З точки зору С.Д. Русу, характерними рисами зобов'язань із відшкодування шкоди є те, що вони: виникають внаслідок неправомірних рішень, дій чи бездіяльності заподіювача шкоди; настають у випадку, коли потерпілий і заподіювач шкоди не знаходилися в цивільних правовідносинах; це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного; виникають при порушенні абсолютного права потерпілого; регулюються імперативними нормами; на розмір відшкодування впливає умисел і груба необережність потерпілого та матеріальний стан заподіювача шкоди в особі фізичної особи; наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою заподіювача шкоди, вини є обов'язковими умовами виникнення позадоговірної відповідальності (крім випадків передбачених законом) [6, с. 87].

Розглядаючи питання недоговірної відповідальності, І.А. Бірюков, зокрема, також наголошує на тому, що їй притаманні певні особливості. Зокрема, відшкодування шкоди відбувається на підставі імперативних цивільно-правових норм, дію яких неможливо змінити за згодою сторін (у той час як умови договірної відповідальності можуть встановлюватись договором); має місце відповідальність одних осіб за шкоду, завдану іншими (ст.ст. 1176, 1177, 1178 ЦК України); може настати без вини заподіювача шкоди (ст. 1187 ЦК України); має місце відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. У даному випадку відповідальність відсутня, а має місце одна з підстав виникнення недоговірної зобов'язання. Такими підставами можуть виступати крайня необхідність, що призвели до заподіяння шкоди потерпілому (ст. 1171 ЦК України) [1, с. 424-425].

Наукою цивільного права встановлено, що система деліктних зобов'язань побудована на поєднанні генерального (загального) делікту із спеціальними [7, с. 192]. На думку багатьох науковців, сутність генерального делікту полягає в тому, що шкода, незалежно від того, кому і ким завдана, в чому б не виражалась підлягає відшкодуванню, крім випадків, прямо передбачених законом [1, с. 426]. Склад генерального делікту зазначений у ст. 1166-1168 ЦК України у вигляді загальних підстав відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду. Особливості такої відповідальності виявляються у спеціальних деліктах.

Аналізуючи норми Цивільного кодексу, спеціальні делікти можна поділити на такі види: зобов'язання

з відшкодування шкоди, завданої працівником юридичної чи фізичної особи, органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування чи їх посадовими особами; зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої малолітніми, неповнолітніми, недієздатними та особами, які не усвідомлюють значення своїх дій та (або) не можуть керувати ними; зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої незаконними діями правоохоронних органів; зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки; зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого; зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг).

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна стверджувати, що характерними ознаками зобов'язань із відшкодування шкоди є те, що вони виникають при порушенні абсолютних прав потерпілого, хоча саме зобов'язання із відшкодування шкоди набуває рис відносного зобов'язання. Дія цих зобов'язань поширюється як на майнові, так і на особисті немайнові відносини, незважаючи на те, що відшкодування шкоди має майновий характер. Всі зобов'язання мають недоговірний характер, оскільки його суб'єкти до завдання шкоди не були пов'язані умовами договору. І найбільш суттєвою, на нашу думку, є те, що обов'язок відшкодувати шкоду може бути покладений не лише на заподіювача шкоди, але й на інших осіб.

Беручи за основу теоретичні положення про юридичну відповідальність в цілому, необхідно підкреслити, що нормативна підстава цивільно-правової відповідальності передбачає наявність правових норм, які визначають можливу і необхідну поведінку суб'єкта правовідносин, накладають заборону на певну поведінку, та система санкцій і правових приписів, що визначають процес реалізації відповідальності. Фактичною підставою для настання цивільно-правової відповідальності є факт здійснення соціально небезпечної поведінки (правопорушення). Обидва елементи тісно взаємопов'язані і не існують окремо, оскільки лише порівняння фактичної поведінки з юридичним приписом закону встановлює наявність або відсутність правопорушення [8, с. 47]. Інакше кажучи, для усіх видів деліктів, і відповідно притягнення особи до цивільно-правової відповідальності, спільним є те, що необхідно встановити склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи як шкода (майнова чи моральна), протиправна поведінка заподіювача шкоди, причинний зв'язок між завданою шкодою і протиправною поведінкою та вина заподіювача шкоди (за деякими винятками). До того ж при вирішенні питання про відшкодування завданої шкоди у всіх випадках спрацьовує загальне правило про застосування генерального делікту у зобов'язаннях з відшкодування шкоди.

Отже, маємо констатувати, що цивільно-правова відповідальність – це самостійний вид ретроспективної юридичної відповідальності, яка включає в себе і деліктну відповідальність (відповідальність,

за завдану шкоду). Недоговірна (деліктна) відповідальність має місце тоді, коли відповідна санкція застосовується до правопорушника, який не перебуває у договірних відносинах з потерпілим. В цьому сенсі варто приєднатися до думки науковців, які

вважають, що недоговірною є «відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин» [1, с. 271].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання : підручник (2-ге вид. змін. та доп. / За заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : КНТ, 2008. – 498 с.
2. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М. : Юрид. лит. – 1970.
3. Советское гражданское право : в 2-х т. / Под ред. О.К. Красавчикова. – М. : Высшая школа. – 1973. – Т. 2.
4. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посібн. для студентів юрид.вузів і фак.ун-тів / За ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998.
5. Гражданское право : учебник. Ч. 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М. : Проспект. – 1997.
6. Русу С.Д. Поняття зобов'язань із відшкодування шкоди // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – 3/4. – С. 84-89.
7. Цивільне право України : навчальний посібник / За заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К. : Істина, 2004. – 224 с.
8. Малейн Н.С. Правонарушние: понятие, причины, ответственность. – М. : Юрид. лит., 1985. – 147 с.